

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA MARKAZIY OSIYODA JADIDCHILIK HARAKATI VA IJTIMOY-FALSAFIY TAFAKKUR TARAQQIYOTINING NAZARIY-METODOLOGIK MASALALARI

Qosnazarova Palzada Quanshbaevna

Nukus Davlat pedagogika instituti doktoranti

ANNOTATSIYA

Maqolada XIX asrning oxiri XX asrning boshi jahon sivilizaciyasining taraqqiyotida keskin burilishlar davri bo'lgani masalalari muhokama qilinadi. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloq, fuqarolarning turmush tarzi o'ta past, madaniy-ma'naviy hayotida islom dini peshvolarining ta'siri tafsiflanadi. Insonlar dunyoqarashida tasavvuf falsafasi an'analarini tiklashga intilish kuchayib borayotgan bir vaziyatda, unga qarshi kuchlar bilan tafovutlar kelib chiqishi alohida o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: jadidlar harakati, yangi usul, ma'naviy hayot, madaniy turmush, falsafiy tafakkur, maktab.

KIRISH

XIX asrning oxiri XX asrning boshi jahon sivilizaciyasining taraqqiyotida keskin burilishlar davri bo'ldi. Bu davrda chuqur islohotlar, birinchi va ikkinchi jahon urushi bo'lib, ilm-fan taraqqiyotida tub sifatiy o'zgarishlar ro'y berdi. Bir jamiyatning butunlay yod jamiyat ta'sirida qolishi nafaqat hayotda balki kishilarning falsafasida ham inqilob yasadi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshida Markaziy Osiyoda ham boshqa mintaqalarda bo'lgani kabi o'zgacha fikrlovchi, yangicha qarash vakillari shakllanib bordi. XIX asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoda ijtimoiy-iqtisodiy tuzum qoloq, fuqarolarning turmush tarzi o'ta past, madaniy-ma'naviy hayotida islom dini peshvolarining ta'siri kuchli edi. Insonlar dunyoqarashida tasavvuf falsafasi an'analarini tiklashga intilish kuchayib borayotgan bir vaziyatda, unga qarshi kuchlar bilan tafovutlar kelib chiqdi¹.

Materiallar:

¹ <https://www.bukhari.uz/?p=23165&lang=oz>

“XIX asr ijtimoiy-falsafiy, diniy-axloqiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotda so‘nggi va keyingi yuz yillikning boshlanish davri bo‘lib, g‘oyaviy-nazariy va mafkuraviy qarashlarning shakllanish xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Jadidlar harakati vujudga kelguniga qadar Turkistonda turli ma‘naviy-g‘oyaviy va mafkuraviy oqimlar qadimchilar, islohotchilar, bedilchilar, mashrabxonlar, shuningdek, Markaziy Osiyo, umuman turkiy xalqlarga taalluqli bo‘lgan tafakkurning turli shakllari, ijtimoiy-falsafiy mazmun va yo‘nalishga ega bo‘lgan ma‘rifiy ta‘limotlar va nazariyalar mavjud edi”².

Jamiyatni qisqa fursat ichida o‘zligini toptirish yo‘lida qilingan harakat o‘z aksini topadi: “Tarixdan shu narsa ma‘lumki, har bir kichik harakat ertangi katta harakatning zamini vazifasini o‘taydi. Bu kungi mag‘lubiyat ertangi g‘alabaning amalga oshuvida ozmi-ko‘pmi rol o‘ynaydi. Busiz jamiyatning rivojini tasavvur etish qiyin jadidlik Turkistonda XIX asrning oxirida maydonga kelgan, XX asrning boshida shakllanib, qisqa muddatda o‘zining cho‘qqisiga ko‘tarilgan”³.

Jadidlik 1917-yilgi bolsheviklar to‘ntarishidan keyin ham socialistik diktatura o‘rnatilgunga qadar o‘z mavqe va yo‘nalishini saqlab qola olgan ijtimoiy harakatdir. Ba‘zi manbalarda jadidlik oqim deb atalsa, ba‘zisida harakat deb aytiladi ⁴.

Usullari:

Jadidlik oqim emas, harakat -deb ta‘kidlaydi B.Qosimov ⁵. Oqim bilan harakat o‘rtasidagi tafovut anchagina bo‘lsada, maqsad jadidchilik doirasini qoralash orqali kamaytirish edi. Jadidshunos olim B.Qosimov jadidlik harakatining xarakter va muddaosini 3-turga bo‘lib izohlaydi:

-Jamiyatning barcha qatlamlarini jalb eta oldi. Uyg‘onish mafkurasi bo‘lib xizmat qildi.

-Mustaqillik uchun kurash olib bordi. Uning g‘ayrat va tashabbusi bilan dunyo ko‘rgan Turkiston muxtoriyati bu yo‘ldagi amaliy harakatning dastlabki natijasi edi.

-Ma‘orif va madaniyatni, matbuotni ijtimoiy-siyosiy maqsadlarga moslab chiqdi. Endi jadidlarning bu harakatlari qanday boshlaganlari haqida qisqacha to‘xtalib o‘tsak.

² Nazarov. O‘zbek falsafasi. –T., 2003.

³ Tulak. XX asr adabiyoti. –Andijon, 1993.

⁴ <https://www.bukhari.uz/?p=23165&lang=oz>

⁵ Qosimov. Milliy uyg‘onish: Jasorat, ma‘rifat, fidoiylilik. –T., Ma‘naviyat, 2002

Jadidchilik dastlab XIX asrning 80-yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy rahbarligida qrimtatarlar o'rtasida vujudga keldi. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. O'sha davrning ilg'or taraqqiyparvar kuchlari, birinchi navbatda, ziyolilar mahalliy aholining umumjahon taraqqiyotidan orqada qolayotganligini his etib, jamiyatni isloh qilish zaruriyatini tushunib yetgandilar. Jadidchilik mohiyat e'tibori bilan avvalo siyosiy harakat edi.

Uning shakllanish va mag'lubiyatga uchrash davrlari bo'lib, ularni shartli ravishda to'rtga bo'lish mumkin. Turkiston, Buxoro va Xiva hududida bu davrlar 1895-1905; 1906-1916; 1917-1920; 1921—1929- yillarni o'z ichiga oladi. Birinchi davrda Turkistonda podsho Rossiyasining mustahkam o'rnashib olishi kuzatiladi. U o'z siyosiy agentlari (vakillari) yordamida mahalliy xon va amir vakolatlarini cheklabgina qolmay, ularni qo'g'irchoqqa aylantirib, rus va g'arb sarmoyadorlarining ishlashi va yashashi uchun sharoit yaratadi, turli kompaniyalar, aksiyadorlik jamiyatlari manfaatini ko'zlaydi.

Ayni chog'da mahalliy aholining talab va ehtiyojlari nazarga olinmay qo'yildi, diniy e'tiqodlari, urf-odatlari bilan hisoblashmaslik, ularni mensimaslik kuchaydi. Hayotiy, ilmiy saviyasi yuqori bo'lgan qozilar tajribasiz kishilar bilan almashtirildi, poraxo'rlik, ijtimoiy-siyosiy adolatsizlik avj oldi.

Madrasa va maktablar faoliyatini cheklash, mahalliy joy nomlarini ruscha atamalar bilan almashtirish, hatto mahkama jarayonida qozilar bo'yniga xoch taqtirishgacha borildi.

O'sha davr ahvolini Muhammadali xalfa Sobir o'g'li (Dukchi eshon) xalqqa qarata o'z „Xitobnoma“si (1898) da yaxshi bayon qilgan. Millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari - hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Ziyolilar dastlab chorizmga qarshi kurashni xalqni asriy qoloqlikdan uyg'otish - siyosiy-ma'rifiy jabhadan boshlashga qaror qildilar.

Jadidchilik harakati ana shunday tarixiy bir sharoitda Turkiston mintaqasida rivojlanish uchun o'ziga qulay zamin topdi. Jadidlar orasidan yetuk olimlar, sanoat va zirotchilik sohalarining zamonaviy bilimdon mutaxassislari, madaniyat arboblari yetishib chiqib, yurtni obod va o'z vatanlarini mustaqil ko'rishni orzu qildilar va shu yo'lda kurashdilar.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltiruvchilar tepasida Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Majid Qori Qodiriy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev (Ubaydulla Xo‘jayev), Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Hamza, Cho‘lpon, Is‘hoqxon Ibrat, Muhammadsharif So‘fizoda (Farg‘ona vodiysi), Boltihoji Sultonov, Rahmonberdi Madazimov, Fozilbek Qosimbekov (O‘sh uyezdi), Polvonniyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimov (Xorazm) turardi. 1904—1905-yillardagi rus-yapon urushi, 1905—1907-yillarda bo‘lgan 1- rus inqilobi, 1905—1911-yillardagi Eron inqilobi, 1908-yil Turkiyada bo‘lgan Yosh turklar inqilobi jadidlar dunyoqarashiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Jadidlar o‘z gazeta va jurnallari, yangi usul maktablari, turli kutubxona va qiroatxonalar, havaskor teatr gruppalari tevaragida to‘planishar edi.

Natijalar:

Jadidlarning Turkiston mustaqilligi uchun kurashida asosan quyidagi yo‘nalishlar ustuvor edi: yangi usul maktablari tarmog‘ini kengaytirish; qobiliyatli yoshlarni chet elga o‘qishga yuborish; turli ma‘rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish; gazeta va jurnallar chop qilish, xalqning ijtimoiy-siyosiy ongini yuksaltirish bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish.

Jadid ziyolilarining kuchli partiyasi tashkil qilingan taqdiridagina bu ishlarni amalga oshirish mumkin edi⁶. Jadidlarning dolzarb g‘oyasi yuqorida ta‘kidlab o‘tganimizdek: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa ma‘rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish edi.

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik ma‘rifatparvarlikdan siyosiy harakatgacha bo‘lgan murakkab taraqqiyot yo‘lini bosib o‘tdi. Keng xalq ommasining iqtisodiy og‘ir ahvoli, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlardan orqada qolishi, tafakkur

⁶ <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>

turg'unligi jadidlarni Turkistonni bu tushkun holatdan olib chiqishning amaliy vositalarini izlab topishga undadi.

Adabiyotlar:

1. <https://www.bukhari.uz/?p=23165&lang=oz>
2. Nazarov. O'zbek falsafasi. –T., 2003.
3. Tulak. XX asr adabiyoti. –Andijon, 1993.
4. Qosimov. Milliy uyg'onish: Jasorat, ma'rifat, fidoiylik. –T., Ma'naviyat, 2002
5. <https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Jadidchilik>

**Research Science and
Innovation House**

